

ника Себлійенкова Олена Павлівна [9, 74–77; 10, 176–177]. Поки що картографія, якою ми оперуємо, не дозволяє точно прив'язатися до місцевості, однак із впевненістю можна вказати ареал існування колишнього храму. Виявлення більш точних джерел продовжується. На рівні переказів місцевих мешканців існує інформація про п'ятиверхий храм, що може говорити про значні його розміри.

Локалізація місця розташування дозволить вивчити планувальну структуру храму і місце розташування склепу в його структурі. Традиція поховання в храмах колишніх запорожців мало досліджена і її слід вивчати. Це дуже важливо, оскільки на сьогодні ми не маємо ані зображень, ані точних креслень, ані вказівок про специфіку архітектури церкви, її стилістичні особливості і конструктивні характеристики. Пошуки тривають. Нова сторінка відновленої пам'яті чекає свого часу.

Джерела та література

1. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. Одесса: в городской типографии, 1842. 95 с.
2. Харлан О.В. Миський парк ім. Т.Г. Шевченка у Дніпропетровську як об'єкт архітектурно-археологічних досліджень // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник. Вип.6. Д.: НГУ, 2009. С. 209–217.
3. Беднов В.А. К биографии Лазаря Глобы / В.А. Беднов // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. Екатеринослав: Тип-я Губ. Земства, 1912. Вып. VIII. С. 317–320.
4. Стороженко О. Споминки про Микиту Леонтьовича Коржа / вступна стаття М. Чабана. Д.: ЛІРА, 2017. 162 с.
5. Козацькі старожитності в колекції Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького: Каталог. Д.: АРТ-ПРЕС, 2016. 432 с.
6. Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. СПб.: Изд. Л.Ф.Пантелеева, тип. Н.А. Лебедева, 1888. Ч. II. 294 с. ілюстрація між с. 21–22.
7. Шукач ТБ/Зимівник запорозького козака Микити Коржа. Олександр Харлан// <https://www.youtube.com/watch?v=SRTuNlkW-EA/>
8. Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775). Запоріжжя: Дике поле, 2005. 256 с.
9. Справочная книга Екатеринославской епархии 1908. Издание Екатеринославской Духовной Консисории. Екатеринослав: Тип-я Братства Св. Владимира, 1908. С. 74–77.
10. Справочная книга Екатеринославской епархии за 1913. Екатеринослав, 1914. С.176–177.

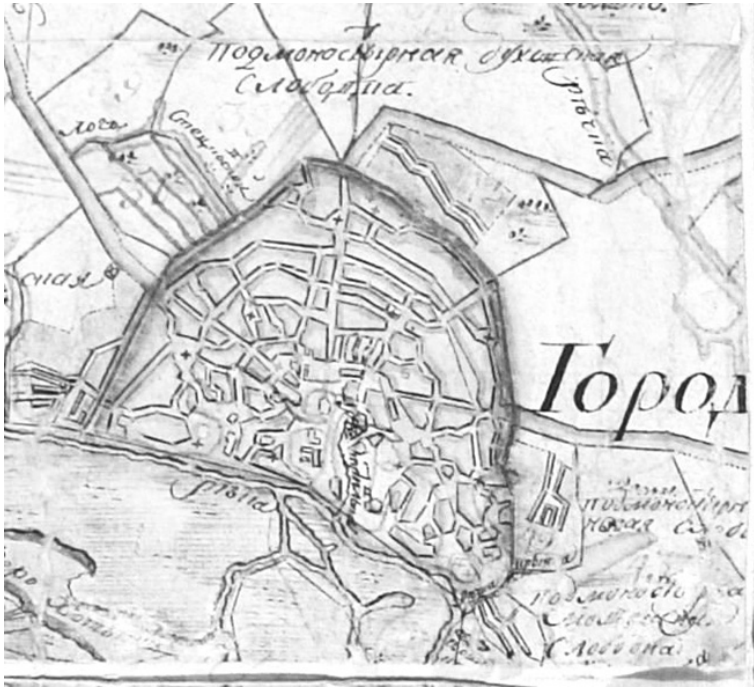
Євген Осадчий (Суми)
науковий співробітник ДІКЗ у м. Путивлі,
кандидат історичних наук

Острог та осадний двір Путивльської фортеці XVI–XVIII ст.

Історична топографія Путивля є дуже складною, адже вона складалася майже тисячу років. На неї мали вплив природні чинники, а також наявність оборонних споруд літописного та пізньосередньовічного Путивля. Основні миські укріплення розташовані на високих мисах та останцях правого берега р. Сейм. Це городища в урочищах «Городок», «Микільська Гірка», «Коптева Гора», а також Молченський мо-

настир. Городище в урочищі «Дитячий будинок» репрезентує один із найменш вчених видів оборонних споруд – острог у межах фортеці XVI–XVII ст.

Перші дослідження на території городища «Дитячий будинок» здійснив Д.Т. Березовець. У 1947 р. вченим обстежено центральну частину міста Путивль. На городищі «Городок» було знайдено артефакти XIV–XVII ст. та поодинокі знахідки часів Київської Русі. Це викликало сумніви у Д.Т. Березовця щодо локалізації на «Городку» дитинця літописного Путивля. Водночас на останці, що знаходився за 500 м на схід від «Городка», ним виявлено нашарування X–XIII ст.

В цей час укріплення вже були зруйновані, однак топографія мису дозволяла припустити тут наявність дитинця давньоруського Путивля [2, 243–244].

У 1965 р. Б.О. Рибаківим було здійснено масштабні розкопки на «Городку» та розвідки у центральній частині Путивля. Пам'ятка, виявлена Д.Т. Березовцем, отримала назву «Дитячий будинок». З метою з'ясування загальної стратиграфії городища було закладено 4 розкопи, переважно у центральній та південній частинах мису. Також знятий окомірний топографічний план, на якому зафіксовані укріплення XVI–XVII ст. Крім того, виявлено три поховання, датовані тим же часом. Культурні нашарування городища містили знахідки скіфської лісостепової культури та XVI–XVII ст. До звіту 1965 р. увійшли лише план городища «дитячий Будинок» та фото одного з поховань, ймовірно № 2 [6, 10–13].

У 1979–1981 рр. Лівобережною слов'яно-руською археологічною експедицією здійснено розкопки в історичному середмісті, зокрема, на «Городку», горо-

дищах «Микільська Гірка» та «Коптева Гора». Під час розкопок О.В. Сухобоков змінив назву останнього городища. У звіті 1965 р. пам'ятка мала назву «Підмонастирне городище» за місцем свого розташування в історичній частині Путивля – Підмонастирній слободі. Ця назва зафіксована на карті Путивля 1785 р. і була добре відома Б.О. Рибаківу [6, 11–12] (Рис. 1). У 1979 р. «Підмонастирною слободою» було назване городище «Дитячий будинок», причому останній топонім більше не використовувався, а сама пам'ятка стала називатися селищем. Під час шурфування було виявлено значно перемішаний культурний шар із матеріалами давньоруського часу та XV–XVIII ст. Для з'ясування наявності укріплень на перешийку, що пов'язують мис із плато корінного берега, було закладено шурф. У результаті з'ясовано, що укріплення були сплановані у XVIII–XIX ст. На артилерійському майданчику розкопане поховання за християнським обрядом. На жаль, до звіту про розкопки 1979 р. увійшли лише два предмети: підлампадниця та свічник, решта відома лише за згадками у тексті. У підсумку О.В. Сухобоков, посилаючись на роботи Б.О. Рибаківу, поєднав результати розкопок на городищі «Підмонастирна слобода» та «Дитячий будинок» і констатував відсутність шару роменської культури, а пам'ятку визнав безперспективною для вивчення періодів, раніших за XVII ст. [7, 2, 35–36].

З цього часу городище «Дитячий будинок» зникло з поля зору археологів та істориків із архітектури, зокрема В.В. Вечерський, який присвятив вивченню пізньосередньовічного Путивля не одну наукову роботу, не згадає про це укріплення [3, 310–316].

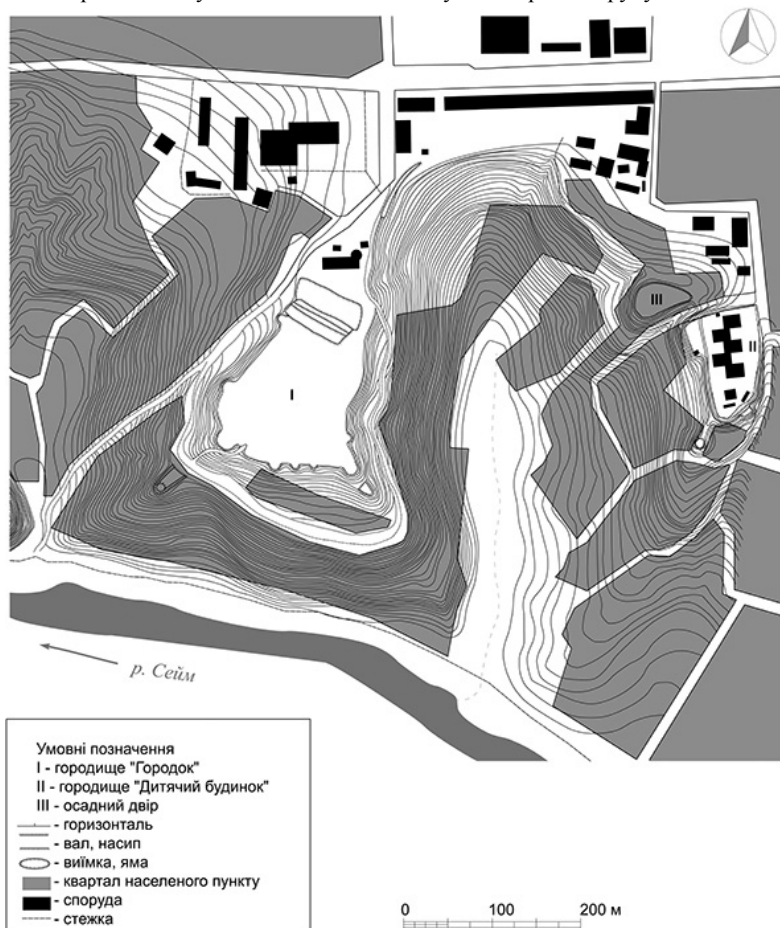
Під час підготовки матеріалів для історико-архітектурного опорного плану міста Путивль В.В. Приймаком було опрацьовано матеріали звітів дослідників Путивля і зроблено висновок про те, що перші розкопки на городищі «Коптева Гора» здійснив Б.О. Рибаків у 1965 р., а селище в урочищі Підмонастирна слобода і городище «Дитячий будинок» є одним і тим же об'єктом. У спільній монографії О.В. Сухобокова та С.П. Юренка, яка вийшла друком 2019 р., вміщено план Б.А. Рибаківу, щоправда, вже без позначення артилерійського майданчика. У заголовку підрозділу городище назване «Підмонастирна слобода», хоча у примітках визнано, що пам'ятка мала іншу назву [9, 293].

У 2021 р. автором було здійснено картографування городища «Дитячий будинок», складено новий топографічний план, який містив плани городищ «Городок», «Дитячий будинок» та осадного двору (Рис. 3). Городище «Дитячий будинок» знаходиться в історичному середмісті Путивля, обмежене вулицею Благовіщенською та Ковпака (Рис. 2). Воно займає мис трапецієподібної форми, утворений схилом правого берега р. Сейм та ярами. З плато мис пов'язаний перешийком шириною близько 60 м. Розміри городища: 120 x 80 м. Висота над рівнем заплави становить близько 40 м. Схили круті, майданчик рівний, має сліди перепланування. У південній та північно-західній частинах зафіксовані штучні пониження. У південній частині знаходиться артилерійський майданчик округлої форми діаметром близько 9 м. З мисом його з'єднує вузька стрілка мису протяжністю 36 м. Південний схил посилений ескарпом.

Північніше городища розташований мис трикутної форми, з плато з'єднаний вузьким пониженням перешийком з плато корінного берега. На сьогодні видимих земляних укріплень на майданчику мису не виявлено. Він зайнятий кількома приват-

ними садибами. Його розміри: 60 x 30 м, висота аналогічна городищам «Городок» та «Дитячий будинок». У 2009 р. були видані матеріали обстежень пам'яток археології міста Путивль та його округи, зібрані його директорами П.М. Кореневим та Д.В. Шарповим. Серед решти є згадка про те, що в осадному дворі (майстерні дитбудинку) виявлено піч [5, 210]. Збережена назва цієї місцевості дає змогу визначити цей мис, як один з осадних дворів Путивльської фортеці XVI–XVII ст.

У 1965 р. над південним схилом городища «Дитячий будинок» частково досліджено наземну споруду. На глибині 0,15 м від денної поверхні виявлено пляму жовтої глини, а на глибині 0,4–0,6 м – завали обпаленої глини. У шурфі, що був закладений біля північно-східного кута будівлі дитячого будинку на глибині 0,6 м, виявлено шар пожежі, а нижче – долівку із щільно утрамбованої глини. У розкоп 4 було виявлено заглиблену в материк споруду глибиною 2 м

від рівня денної поверхні. Межі споруди не були виявлені. В усіх об'єктах зафіксовано значну кількість гончарного посуду XVI–XVII ст. [6, 11–12].

Під час шурфування городища у 1979 р. у перевідкладених нашаруваннях знайдена кераміка XV–XVIII ст., глиняні свічки та підлампадниця, глазуrowані і червоноглиняні кахлі, мушкетні свинцеві кулі тощо [7, 35–36].

На городищі також були виявлені поховання за християнським обрядом. Кістки лежали на спині у випростаному положенні, головою орієнтовані у західному напрямку із сезонними відхиленнями. Поховання були здійснені в ямах, викопаних у культурному шарі, тому прослідкувати їхні межі не вдалося. У похованні 2 виявлено рештки домовини (Рис. 4). Глибина поховань коливається від 0,7 до 1 м [6, 11–12]. Одне поховання за християнським обрядом було досліджене експедицією О.В. Сухобокова, але дослідник не зміг його датувати через відсутність супроводжуючого інвентарю [7, 36].

Наприкінці XVI ст. Путивль був важливим форпостом Московської держави на кордоні з Диким Полем та Річчю Посполитою. Оборона південно-західного кордону Московського царства базувалася на ряді опорних пунктів, де у разі небезпеки могли переховуватися мирні жителі. Ці пункти мали потужні укріплення, артилерію та гарнізон із ратних людей. У 1571 р. боярином М.І. Воронинським спільно зі станичними головами та дітьми боярськими розроблено нові маршрути та правила станичної та сторожової служби, де Путивль відіграв важливу роль [1, 1–5].

Наприкінці XVI–на початку XVII ст. перебудовуються та модернізуються укріплення фортеці Путивль. З'являється нова система укріплень бастионного типу, а також замінюються дерев'яні стіни та башти старого міста. Крім основних укріплень у місті з'являються кілька острогів, розташованих у східній частині посаду. Одне з них збудоване на невеликому мисі над яром, яким у давнину протікав невеликий струмок. Він був важливим джерелом води у Путивльській фортеці. Під час реконструкції укріплень було розроблено та реалізовано механізм подачі води із Сейму до басейну в середині фортеці [3, 312].

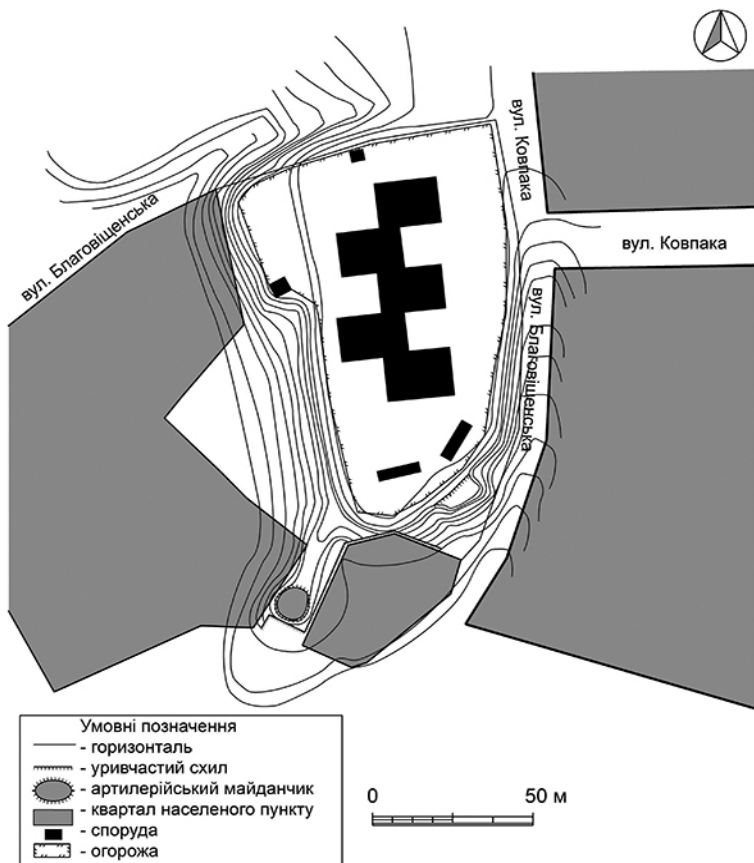
Аналізуючи розташування старої фортеці, логічно припустити, що джерелом води у даному випадку був саме Сейм. Але південна частина мисового схилу була ескарпована на висоту понад 6 м. При цьому утворився досить широкий майданчик. Таким чином, для підйому води із Сейму необхідно було створити складний механізм із трьох секціями, встановленими під різними кутами, з'єднаних між собою герметично. До того ж, така конструкція була вразливою в місці, де підходила до річки. Її протяжність повинна була становити близько 200 м.

Натомість подача води зі струмка відбувалася безпосередньо під стінами фортеці. Її висота не перевищувала 40 м. Для захисту цього важливого елемента оборони було збудовано осадний двір на протилежному боці яру. Він знаходиться на одній висоті зі Старим городом. Відстань між ними становить 370 м по прямій. Тобто це та дистанція де дві фортеці могли ефективно прикривати одна одну вогнем з дрібнокаліберної артилерії. Для більш ефективного захисту джерела води у новому острозі було зроблено артилерійський майданчик, що знаходився у південно-західному куті, на 4 метри нижче по схилу. Його розміри дозволяють встановити одну або дві невеликих гармати. З південно-східного боку було зроблено артилерійський розкат. Таким чином, основний акцент у

створенні оборонних споруд цього острогу спрямований для захисту саме південно-західної частини, що захищала джерело води.

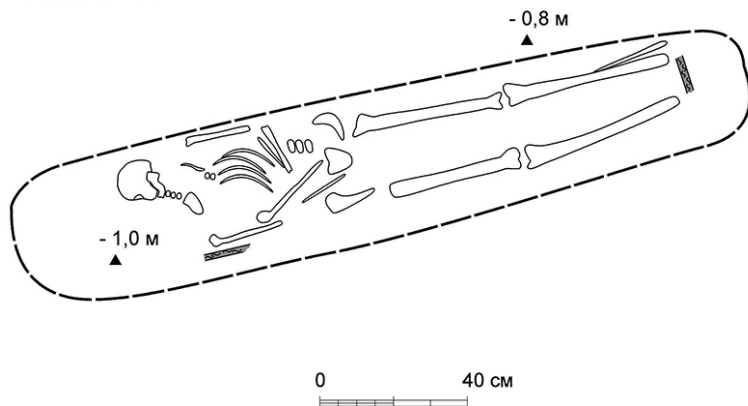
Шар пожежі, виявлений під час розкопок 1965 р., скоріш за все, пов'язаний із загибеллю цього укріплення. З великою долею імовірності ці події можна пов'язати з подіями першої половини XVII ст.—походом гетьмана П.К. Сагайдачного на Москву у 1618 р. або облогою Путивля польськими військами під час Смоленської війни 1633 р. Після цього укріплення острогу не відновлювалися. Роль східного форпосту Путивльської фортеці перейшла до мурованого Молченського монастиря, збудованого на початку XVII ст.

Поруч з острогом розташовувався осадний двір. Вони були важливою частиною у системі захисту міста. Часто вони розміщувалися в межах укріплень, рідше на посаді. Зазвичай вони знаходилися у розпорядженні воеводи, а дворяни або діти боярські там не мешкали. У цих дворах жили двірники, які повинні були слідкувати за ними та підтримували будівлі у доброму стані. Вони надавалися дворя-

Городище "Дитячий будинок"
Поховання № 2

нам або дітям боярським у тимчасове володіння. Інколи дворяни мали кілька осадних дворів у різних містах. У разі війни до осадного двору заселялися дворяни і діти боярські з челяддю. У південно-західних регіонах Московської держави діти боярські та дворяни направлялися для несення служби на певний час, а тому змушені були мешкати на території фортеці або осадного двору [4, с. 14–15].

Поховання, які виявлені на території острогу можуть бути датованими другою половиною XVIII–XIX ст. У XVIII ст. неподалік було збудовано Благовіщенську церкву. Вона позначена на плані міста Путивль 1785 р. Традиційно біля церкви влаштовували кладовища, а ізольований мис з решками земляних укріплень підходив для таких цілей. Остаточне руйнування укріплень городища пов'язане з будівництвом у XIX ст. будівлі земської управи.

Отже, аналізуючи матеріали розкопок можна зробити певні висновки. Заселення мису в історичному середмісті Путивля відбулося у ранньому залізному віці. У XII–XIII столітті ця територія була частиною посаду літописного міста Путивль. Будівництво острогу відбувається наприкінці XVI або на початку XVII ст.. Це укріплення повинно було захищати Путивльську фортецю зі сходу. У першій половині XVII ст. острог було спалено, а на його місці функціонувало парафіяльне кладовище Благовіщенської церкви.

Джерела та література

1. Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук. Том I. Разрядный приказ. 1571–1634.–СПб: типография Императорской Академии наук, 1890. 767 с.
2. Березовець Д.Т. Дослідження на території Путивльського району в 1952 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. К., 1952. Т. III. С. 242–243.

3. Вечерський В.В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. К.: НДІТІАМ, 2003. 560 с.
4. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Часть I. Опыт исследования инженерного дела в России до XVIII столетия. СПб: в Императорской Академии наук, 1858. 316 с.
5. Лепьошкін О.Д. Директор Путивльського краєзнавчого музею Дмитро Васильович Шаропов // Путивльський краєзнавчий збірник. Суми: Університетська книга, 2009. С. 185–216.
6. Рыбаков Б.А. Отчет Приднепровской экспедиции Института археологии АН СССР о работах в с. Путивле в 1965 г. // НА ІА НАН України. 1965/59. С. 10–14, рис. 23.
7. Сухобоков О.В. Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции в 1979–1981 г. // НА ІА НАН України. Ф.е. 1981/2. №№9906.
8. Сухобоков О.В. Путивль // Археология Украинской ССР в трёх томах. Том третий. Раннеславянский и древнерусский периоды. К.: Наукова думка, 1986. 575 с.
9. Сухобоков О.В., Юренко С.П. Давній Путивль. Київ-Суми: Університетська книга, 2019. 344 с.

Дмитро Філімонов (Дніпро)
аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства
Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара,
член НСАУ та НСКУ

Локалізація на території Нижнього Присамар'я укріплення XVIII ст. Піщана Самара

У першій половині XVIII ст. на теренах нижньої течії р. Самара російськими військами було споруджено низку великих земляних укріплень – ретраншементів, що продовжили своє існування до другої половини–кінця сторіччя. На сьогодні найбільш загадковим і найменш вивченим серед цих фортифікацій Нижнього Присамар'я ранньомодерного часу є так звана Піщана Самара. На відміну від таких укріплень як Стара Самара (Новобогородицька фортеця – Старосамарський ретраншемент) та Усть-Самара (Усть-Самарський ретраншемент), про Піщану Самару майже нічого не відомо. Це пояснюється надзвичайною обмеженістю джерельної бази, що представлена кількома окремими уривчастими згадками в опублікованих писемних документах та схематичними позначеннями на картографії регіону середини–другої половини XVIII ст. Піщаної Самари на правому березі р. Самара, у напрямку на північний схід від гирла її правої притоки р. Кільчень [10–12; 15]. Проведене нами дослідження дозволило встановити час виникнення цього топоніму та провести локалізацію його розташування. Крім того, за допомогою плану, віднайденого у фондах Російського державного військово-історичного архіву (далі – РДВІА) та аерофотозйомки 1943 р., вдалося здійснити точну прив'язку на місцевості та з'ясувати загальний вигляд укріплень Піщаної Самари [1; 21].

Перші джерельні згадки про заснування укріплення в окресленому вище районі ймовірного існування Піщаної Самари належать до періоду російсько-турецького військового конфлікту 1735–1739 рр., а точніше – до кампанії 1736 р. та подій на кримському театрі війни. Так, навесні того року для ведення бойових дій у пониззі Дніпра та походу на Крим було сформовано окрему армію під